

СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

УДК 477.85 "18"

Оксана Вигівська
(м. Житомир)

ДОЛЯ ЖІНКИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАРОДНОПІСЕННОЇ ТВОРЧОСТІ

У статті через пісенну народну творчість проаналізовано становище жінки в родині та суспільстві. Дослідження рекрутських та солдатських пісень дають змогу з'ясувати ставлення народу загалом, та жіноцтва зокрема до такого явища, як рекрутчина, на Правобережжі в першій половині XIX ст.

Ключові слова: жінка, рекрутка, солдатка, рекрут, рекрутські, солдатські пісні.

Життєвий шлях родини в українському соціумі був тісно пов'язаний із пісенною творчістю. Починаючи від народження та колискової, яку наспівувала мати дитині, закінчуючи ритуальними піснями, що проводжали в останню путь, життєвий шлях родини в Україні супроводжувала пісня. "...Каждое время года, занятие, к сельскому быту и жизни семейственной относящееся, сопровождается особенными песнями" [6, с. 284]. Народна поезія дає важливий матеріал, особливо у справі дослідження повсякденності окремих груп населення. Через пісенну творчість є можливість дослідити не тільки зовнішні прояви культурного й політичного життя народу, а й ті "молекулярні процеси", які наявні в процесі дії на народні маси тих чи інших історичних факторів. Такі твори є результатом не стільки об'єктивного спостереження та відтворення чинних життєвих умов, скільки безпосередньою реакцією суб'єкта на дію цих умов [1, с. 354].

Дослідженню повсякденності через народну пісенну творчість приділяли увагу славнозвісні історики дореволюційного періоду: П. Чубинський, Я. Головацький, М. Максимович, Н. Сумцов, М. Васильєв, Ф. Николайчик. Пісенні збірники цього періоду дають можливість простежити ставлення народу загалом до різних історичних подій, які мали вплив на долю пересічного громадянина. Так, збірник Е. Барсова "Плач о холостом рекруте" дає можливість відтворити ритуал відправки рекрута до царського війська.

На сучасному етапі українська народна творчість привертає увагу багатьох дослідників. О. Дей, М. Лановик та З. Лановик, О. Шреєр-Ткаченко, розглядаючи історію української музичної культури аналізують різні народнопісенні жанри. Привертає увагу праця А. Малькевич, яка, досліджуючи сімейно-родинні пісні Житомирщини, розглядає долю молодої жінки в родині чоловіка. Автори дають можливість розглянути, як народна думка знаходила своє відображення в пісенній творчості, але досі роботи, яка б дала змогу проаналізувати рекрутські пісні, відтворити повсякденність жінок-рекруток (солдаток), ще немає.

Завданнями нашої статті є дослідження особливості відображення статусу жінки Правобережжя першої половини XIX ст. в народній пісенній творчості; виявлення ставлення, переживання, долі жінки через аналіз рекрутських пісень різних категорій жінок: нареченої, дружини, матері, сестри; з'ясування через призму народно-пісенної творчості, а саме рекрутських пісень, змін, що відбувалися в житті жінки під час переходу до нового соціального статусу.

Історичні, етнографічні, фольклористичні та мовознавчі студії, в основі яких пристрасне слово про сторінки нашої історії, про самотність української мови та культури, увійшли до книги М. Максимовича "Киевъ явился градом великимъ...". У розділі "О малороссийских народных песнях" М. Максимович вирізняє пісні суто жіночі, до них відносить як "праздничные и обрядные, кои носят на себе иногда печать древней славянской мифологии; но вообще, показывая приверженность к удовольствиям земледельческой и семейственной жизни, представляют собой образцы весьма изящной, естественной идилии (таковы веснянки, троицкие, свадебные, на обжинки и другие песни...)" [6, с. 284].

О. Дей, розглядаючи народнописенні жанри, кожен категорію пісень пов'язує з певним життєвим циклом родини загалом та долею жінки зокрема. Так, веснянки та гаївки присвячені темі кохання та родинних відносин [4, с. 14], русальні та кустові пісні (троїцькі) продовжують цей мотив [4, с. 22], у петрівочних піснях лунають роздуми дівчат про свою подальшу долю в заміжжі та родині чоловіка [4, с. 26]. Гармонійно з веснянками та гаївками зливаються купальні пісні – найбільш бурхливі й мальовничі пісні про кохання, сватання, подружнє життя [4, с. 38].

До пісень, які дають змогу простежити зміни, що відбуваються в житті молодої жінки в процесі зміни родинного стану, можна віднести обрядові, а саме весільні пісні. Аналізуючи весільні обряди з усталеними, незмінними традиціями, які супроводжуються весільними піснями, маємо змогу з'ясувати роль та місце молодої жінки в родині майбутнього чоловіка [9].

У піснях сімейно-родинно-побутового звучання описано різноманітні життєві явища, висвітлено радісні та сумні сторони життя, взаємовідносини чоловіка та жінки, свекрухи та невістки, де переплітаються долі двох жінок з огляду на відображення суспільного ладу, життя в громаді. З одного боку, невістка – молода жінка, яка потрапляє у справжнє рабство з безмежною владою свекрухи. З іншого – літня, досвідчена жінка, яка в силу усталених традицій є осередком збереження традицій, культури, звичаїв у родині. Вона одночасно виступає і "берегинею домашнього вогнища", і постаттю, яка має необмежену владу на "жіночій половині" [7, с. 241].

До пісень, які дають уяву про родинне життя та ставлення до жінки в родині, можна віднести й так звані "п'яницькі пісні". Ці пісні майже не зафіксовані в жодному пісенному збірнику, хоча дають суттєвий матеріал для дослідження становища жінки в суспільстві України кінця XVIII – першої половини XIX століття. М. Сумцов у статті "Малорусские пьяницкие песни" розглядає пісенну творчість під кутом зору ставлення чоловіка та жінки в родині [13]. Він наголошує, що серед них трапляються неперевершені за закінченістю, душевністю та силою почуттів пісні, які виконували переважно жінки, котрі натерпілися горя від чоловіків-п'яниць [13, с. 269]. Через пісенну творчість М. Сумцов розглядає причини виникнення цього явища в родині, кого воно зачіпає, та наслідки пияцтва, одним із яких є побиття жінки та дітей чоловіком у стані сп'яніння. Серед особливостей покарання за пияцтво знаходимо дані, щодо відомого в народі звичаю звертання дружини, яка була скривджена чоловіком-п'яницею, зі скаргою до волосного суду. У Дубенському повіті Волинської губернії 1863 р. волосним судом було винесено рішення про покарання Фіглюка за пияцтво та побиття дружини, дводобовим арештом на хлібі та воді [13, с. 282]. Але здебільшого рідко яка жінка, навіть при вкрай тяжкому стані родинного життя, пияцтві та побоях чоловіка, вирішує винести своє нещастя у світ, про що й сказано в піснях.

Розглядаючи ці пісні, М. Сумцов водночас зауважує, що "В Малороссии большею частью муж подчиняется жене, ее нравственному влиянию. Вообще, замужняя женщина Малороссии пользуется значительным почетом. Даже девицы не братаются с молодницами, по уважению к ним, и зовут их или вообще паниматками или непременно по отчеству; равно и посторонние мужчины

относятся к замужней женщине с уважением" [13, с. 278].

Таким чином, через пісенну творчість зясуємо той факт, що перехід жінки з одного стану в інший давав певні привілеї.

В окремий лірико-драматичний жанр винесені плачі та голосіння, які пов'язані з проявом скорботи, горя, печалі. Якщо в старовину похоронні голосіння виконували чоловіки та всі члени роду, то згодом виконання плачів перетворилось в окремий жанр, який виконувався переважно жінками, наділеними даром музично-поетичної імпровізації. Нерідко такі жінки ставали відомими "голосильницями", мистецтво яких високо цінували в народі [16, с. 35].

Якщо плачі й голосіння спочатку були пов'язані виключно з похованням, то з появою такого явища, як рекрутські набори, голосіння набули нового забарвлення та стали найбільш поширеною формою виявлення почуттів жіноцтвом. Так, у військовому присутстві під час винесення рокового "люб" жіноча туга знаходить вихід саме в "голосіннях", плачах з імпровізаціями. "Ее голосиння сливается с воплями других таких же несчастных и в этом ужасном хоре оплакивается несколько погибающих молодых жизней обоего пола. Этот хор погребального плача то взмывает высокими нотами, то падает до аккомпанируемого всхлипыванием речетатива" [12, с. 243].

Рекрутські голосіння найчастіше досліджують, як один із найбільш яскравих відголосків на перехід жінки до нового соціально-правового статусу солдатки. У російській історіографії Є. Барсов у "Плаче о холостом рекруте" дає змогу простежити через голосіння різних представниць роду – матері, сестри, тітки, жінки – поетапно весь ритуал проводів рекрута до царського війська [10, с. 629-645].

Треба зазначити, що безстрокова служба, установлена царським урядом, майже навіки відривала солдата від родини та рідної оселі. Проводи рекрута на двадцять п'ять років перетворювалися на похорон. Того, хто йшов, оплакували як мертвого, бо рідко хто повертався назад, а якщо й повертався, то калікою або старим дідом [8, с. 14]. За мотивами рекрутські голосіння подібні до похоронних. Можна провести паралелі в таких висловах, як: виряджання в далеку дорогу, з якої нема вороття; прощання назавжди, без надії на зустріч; висловлення суму з приводу втрати помічника в господарстві; поетизація зовнішності рекрута, особливо волосся, яке стригли при наборі у військовому присутстві [5, с. 234].

Окрім пісень побутового циклу (весільні, обрядові, веснянки тощо), які були в повсякденному вжитку, окреме місце належить українським протяжним ліричним пісням. Для українського народу ці пісні давали змогу глибоко й правдиво розкрити багатий внутрішній світ простої людини, її почуття й переживання [16, с. 60]. Виникнення нових соціальних груп призвело до появи нового пісенного жанру – суспільно-побутових пісень, у якому органічно поєдналися народні традиції, вироблені віками, з реаліями повсякденного життя: змінами, які відбувалися в суспільстві, та появою нових категорій жінок – наймичок, рекруток, солдаток тощо.

За тематикою суспільно-побутові пісні поділяють на окремі групи, кожна з яких пов'язана з певною соціальною верствою [5, с. 339]. До таких пісень належать рекрутські та солдатські. Вони мають більш соціальне значення, відображають різні суспільні явища, мають яскраво виражений характер соціального протесту.

Рекрутські набори відігравали відчутну роль у сільському побуті. Їхнє значення в народному житті може бути з'ясоване в процесі дослідження шедеврів народної творчості, породжених їхнім впливом. Під враженнями від рекрутських наборів народ створив значну кількість пісень, приурочивши їх до цього важкого явища [1, с. 355].

Кількість рекрутських пісень, які внесені в етнографічні збірники, зібрані П. Чубинським, Я. Головацьким, М. Максимовичем, красномовно свідчить про те,

що народна уява та свідомість зосередилася на рекрутчині як на тяжкому явищі суспільного життя. За висловом М. Васильєва, "... ведь известно, что лишь то возбуждает творческий дух коллективной личности народа, что близко связывается в действительности или в сознании народа с его интересами нравственными и материальными, и наоборот, события, чуждые этой связи, проходят мимо, не волнующ, не подымающая духа" [1, с. 359-360].

У рекрутських та солдатських піснях увагу зосереджено на внутрішньому психологічному стані, який спричинений певною подією в житті людини і який має суттєві наслідки безпосередньо для неї.

За зовнішньою простотою рекрутські пісні мають широкий фольклорний контекст, тут активно працює символіка: смерть – чорний ворон, козаченько – ясний сокіл, дуб, явір; дівчинонька – калина у цвіту; широко вживаються символічні образи (так, почуття туги, суму порівнюється з похиленням деревом, поламанням гіллям тощо).

Рекрутські пісні, які виконували від особи жінки, розкривають трагізм української родини, звідки на довгі роки йшла близька людина, часто єдиний годувальник, та дають змогу простежити майбутнє жінки в процесі зміни соціального статусу й перетворенні її на рекрутку (солдатку).

Фольклорні джерела допомагають у реконструкції повсякденного життя жінок-солдаток. Рекрутські пісні, які виконували жінки, можна розділити за декількома категоріями:

- пісні незаміжніх дівчат;
- пісні матері, сестри, які проводжають у далеку дорогу близьку людину та виражають тугу за сином чи братом;
- пісні дружин рекрутів та солдатів.

У першій категорії переважно йдеться про вилучення найкращих парубків, майбутніх наречених, із громади:

"Та що було liebe, миле,	Пішли наші женихи в військо;
Поплило з водою;	Сестро Фекло, сестро Фекло,
А що було гидке, бридке,	Пішли наші женихи в пекло;
Говорить зо мною.	Осталися свинопаси,
Сестро Прісько, сестро Прісько,	Ото будуть женихи наші" [2, с. 615]

Єврейським жінкам у пісенній народній творчості також притаманна ця тематика:

Башмаки без каблуків
В моде как когда-то,
Нынче в моде – женихов
Забирать в солдаты.....[11, с. 96]

Рекрутські пісні, які виконували дівчата, за своїм характером мало чим відрізняються від пісень про "кохання", про неможливість пов'язати свою долю з козаченьком, узятим у рекрути, – "з жовнірського закохання нічого не буде" [2, с. 615].

Мати рекрута чи солдата в піснях жаліється на долю, на самотню старість. Серед пісень, зібраних на Волині, мати описує два боки подальшого життя такими словами:

"... – Ой синку ж мій Іване,	Як я в службу оддам,
Дитя моє кохане,	Сама собі жалю придам,
Чи я тебе оженю,	Як я тебе оженю,
Чи я в службу оддам?	Сама себе взвеселю...." [14, с. 653]

За законодавством Російської імперії заборонялося віддавати в рекрути єдиного сина. Порушення цього права та беззахисність бідної вдови знайшло відображення в рекрутських піснях:

"...Пишуть, пишуть і радять, Кого в рекрути оддать. Де п'ять, там не брать, Де чотири, не велять,	Де три, там не ті, Де два, там нельма. У вдовини один син, І той пішов під аршин..." [14, с. 655]
--	--

Сестри переважно виступають як особи, які несуть звістку або попереджають про те, що за хлопцем ідуть забирати у рекрути:

"Сестра ж теє учула
Тай до брата махнула.
Тікай же, рідний брат,
Хотять тебе в військо взять"

або:

"Прийшла сестра, дає знати,
Щоб хутко утікати" [1, с. 369]

Наступна категорія, а саме пісні дружин рекрутів та солдатів несуть найбільшу інформативність про подальшу долю солдатки в громаді та суспільстві. Молоде подружжя, тільки розпочавши родинне життя, спочатку усвідомлює тільки жах розлуки, не відділяючи себе один від одного:

"Розлучили нас з тобою,
Як рибоньку із водою" [12, с. 239]

Залишаючись сама, жінка залишається "не вдовою, не мужнею женою" [3, с. 265]

Зостаюся я сама....
Та зостаюся я сама –
Ні дівчина, ні вдова.
Ні дівчина, ні вдова....
Ні дівчина, ні вдова –
Рекруточка молода [8, с. 233]

Жінка розлучається з чоловіком на довгі роки, тому майже в усіх піснях, де мова йде про заміжню жінку, її подальша доля асоціюється з удовиною:

"...Як же мні, вдовонці не тужить, –
Взяли миленького, – ні з ким жить..." [14, с. 656]

Поступова відчуженість двох молодих людей, які вчора ще були однією родиною, призводить до змін у свідомості жінки. Вона голосить уже не так про нього, скільки за своєю загубленою молодістю, оплакуючи гірку долю та самотність, що чекає на неї попереду. При цьому мимоволі вона порівнює себе із солдатками, які мешкають у містах, із девізом "хоч година, але моя". [12, с. 244]

Та й забула молода дівчина розпитати,
Чи дозволить їй молоденькій погуляти.
"Гуляй, гуляй молода дівчино як гуляла!
Топчи жовті черевичкі, як топтала!
Держи розум свій в голівонці як держала,
Та не гуляй, моє серце з парубками

Ой та гуляй, моє серце, з стариками.
Бо парубки – раду радять не такую: –
Вони тебе з розума зведуть молодую –
А старики раду радять статетною:
Вони тебе навчатимуть сердечную" [12, с. 245]

Залишившись сама, солдатка намагається якось улаштувати своє подальше особисте життя, знаходячи собі "заступника", починаючи жити з іншим, за довготривалої відсутності законного чоловіка. Як наслідок такої ситуації – під час повернення чоловіка після тривалої служби вона не пізнає та й не хоче впізнати його:

Став ручку давати –
Вона не бере.
Став дитину брати –
Вона не дає [5, с. 356]

Солдатські та рекрутські пісні, які виконували чоловіки, також дають можливість з'ясувати ставлення чоловіків до рекрутчини з точки зору саме родинного життя, взаємовідносин із жінкою. Пісні пронизані приреченістю, змальовують тяжкі хвилини розставання чоловіка з рідними. У пісні "Годі березі зеленій стояти" рекрут, бідкаючись на свою тяжку долю, знаючи, що чекає на дружину та дітей, каже старій матері:

Не плач, мати, бо вже ти старая,	Остаються навіки сирітки.
Нехай плаче жінка молодая.	Остаються панам на поталу,
За жінкою маленькі дітки,	А я піду служить государу [15, с. 342].

Служба далеко від рідного дому в народній пісні зображується як неволя:

"Ой за горою, за високою,	– "Ой батьку ж ти мій, губернаторе!
Море кораблі носить.	Пусти ж мене з неволі ! –
Ой там наш козак навколішки впав,	Стосковалася, зажурилася
Губернатора просить:	Дівчинонька за мною" [12, с. 253].

Із рекрутських пісень видно, що в уявленні народу солдатська служба й неволя є синонімами:

"Щибка-рибка в морі гуляє доволі,
Вдовин син в війську, та нема йому волі" [2, с. 622].

Рекрутські пісні, які виконували чоловіки, зводилися до декількох головних тем: сумне солдатське прощання з родиною (матір'ю та батьком, дружиною, сестрами та братами), громадою; трагічними наслідками для родини та господарства у зв'язку з його тривалою відсутністю; прощання з навколишнім природним середовищем та працею хлібороба [2, с. 616-619].

Крім цього, окреме місце займають пісні, які пов'язані з безпосереднім перебуванням рекрута в царській армії [2, с. 616-619]. Тут і туга за рідною домівкою, і бідкання на те, що доводиться підпорядковувати свою волю чужій. Перебуваючи в солдатах, парубок стикається з буденністю, що також знаходить своє відображення в рекрутських піснях. Велику увагу привернуто до фізичного покарання, причому обурення викликав не стільки факт фізичного покарання, яке в його очах є явищем досить правомірним, скільки зловживання в його застосуванні; обурює відсутність правових норм, особисте свавілля:

Ви, старі солдати, що в вас білі руки,
Не бийте нас, не лайте нас – навчить нас науки,
Бо ми в свого пана того не робили,
Но сіяли та й орали, за плугом ходили [2, с. 623].

Таким чином, пісенна творчість відображала в собі ті реалії, які оточували жінку в повсякденності. Пісні календарного циклу – сподівання дівчини на щасливе родинне життя. Пісні сімейно-родинно-побутового звучання – весільні, пияцькі, ліричні – дають змогу дослідити, якими правами користувалася жінка в родині. Через суспільно-побутові є можливість з'ясувати ставлення народу до різних історичних явищ, таких, як рекрутчина. Протяжні ліричні пісні відображають перехід жінки до нового соціального статусу – солдатки, коли пісенна творчість утілює в собі скорботу та біль втрати, образи та розчарування. Події в житті народу, які мали для нього важливе значення, завжди знаходили своє відображення в народній пісенній творчості.

В українських народних піснях, записаних на Волині та інших регіонах Правобережної України, відчувається біль жінок за розлуку зі своїми нареченими, чоловіками, братами, синами. Це засвідчує, те, що у військо забирали не найгірших представників чоловічої половини сільського соціуму, що призводило до погіршення матеріального становища їхніх жінок. Вважаємо за необхідно відзначити дещо іншу думку в цьому плані польського дослідника Францішка Равіти-Гавронського. Він вважає, що за допомогою рекрутських наборів поміщики "очищали" село від ледарів, злодіїв, розбійників, тому неважко уявити, чого варта була така армія з морального боку [17]. Твори народного походження, творцями яких були, очевидно, жінки, показують цю проблему дещо інакше – як досить болючу для сімей рекрутів.

Список використаних джерел та літератури

1. Васильєв М. Рекрутчина в малорусской песне (этнографический очерк) / М. Васильєв // Киевская старина. – 1889. – № 8. – С. 354 – 376.
2. Васильєв М. Рекрутчина в малорусской песне (этнографический очерк) / М. Васильєв // Киевская старина. – 1889. – № 9. – С. 615 – 630.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / Владимир Даль. – Т. 4. – М.: Русский язык, 1980. – 683 с.
4. Дей О. Народно-пісенні жанри / Олексій Дей. Вип. 2. К.: Музична Україна, 1983. – 112 с.
5. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська народна творчість: Підручник / Лановик Мар'яна, Лановик Зоряна. – 4-те вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
6. Максимович М. Киев явился градом великим...: Вибрані українознавчі твори / М.О. Максимович [Упоряд. та авт. іст.-біогр.напису В. О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутича. Переднє слово В. В. Скопенка] К.: Либідь, 1994. – 448 с.
7. Малькевич А. Доля молодої жінки у сімейно-родинній пісні Житомищини "Як невістка тополею стала" /А. Т. Малькевич // Волинь-Житомищина / Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Вип. 5. – Житомир., 2000. – 174 с.
8. Народні думи, пісні, балади [Вступна стаття, упорядкування текстів та примітки В. В. Яременка]. – К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1970. – 336 с.
9. Николайчик Ф. Новые свадебные малорусские песни / Ф. Николайчик // Киевская старина. – 1883. – №2. – С 366 – 400
10. Обрядовая поэзия [Сост., предисл., примеч., подготовка текстов В. И. Жекулиной, А. Н. Розова; Худож. Т. М. Чиркова. – М.: Современник, 1989. – 735 с., ил.
11. Песни былого: Из еврейской народной поэзии [Перевод Н. Гребнева] М.: Советский писатель, 1986. – 320 с.
12. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку / Б. Познанский

- // Киевская старина. – 1889. – № 11. – С. 236 – 255.
13. Сумцов Н. Малорусские пьяницкие песни / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1886. – № 6. – С. 267 – 292.
  14. Українські народні пісні у записах Зоріана Доленги-Ходаковського (З Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). – К: Наукова думка, 1974. – 782 с.
  15. Фольклорные записи Марка Вовчка и Афанасия Марковича / [атрибуция автографов, составление, вступительная статья и примечания А. И. Дея]. – К.: Наукова думка, 1983. – 528 с.
  16. Шреєр-Ткаченко О. Історія української музики / О.Я. Шреєр-Ткаченко. [Частина 1. Розвиток української музичної культури від найдавніших часів до середини XIX ст.]. – К.: Музична Україна, 1980. – 198 с.
  17. Gawroński Rawita Fr. Róki 1863 na Rusi: Ukraina, Wołyń, Podole. / Franciszek Gawroński Rawita. – Lwów: nakładem księgarni H. Altenberga, 1903. – S. 11.

SUMMARY

The article by singing folk works analyzed the situation of women in family and society.

Research rekrutskyh and soldiers' songs allow zyasuvaty attitude of the people in general and women in particular to such phenomena as rekrutchyna on the Right Bank in the first part of 19 century.

Key words: woman, rekrutka, soldatka, recruit, rekrutski and soldier's songs.

АННОТАЦІЯ

В статті посредством песенного народного творчества анализируется положение женщины в семье и обществе. Исследование рекрутских и солдатских песен дает возможность выяснить отношение народа в общем и женщин в частности на Правобережье к такому явлению, как рекрутчина, в первой половине XIX века.

Ключевые слова: женщина, рекрутка, солдатка, рекрут, рекрутские, солдатские песни.